

مطالعه و طبقه‌بندی ترنج در قالی‌های روستایی استان چهارمحال و بختیاری (با تأکید بر نمونه‌های اصیل)

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۲۷

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۷

کد مقاله: ۶۵۵۲۵

پیوند توفیقی بروجنی^{۱*}، محمدعلی اسپنانی^۲

چکیده

قالی‌های روستایی استان چهارمحال و بختیاری دارای تنوع بسیار گسترده و قابل توجهی می‌باشد، مجموعه‌ای از طرح‌های خشتی، قابی، درختی، تکراری سرتاسری و لچک ترنج در این مجموعه می‌گنجد. این بررسی با تمرکز بر قالی‌های ترنجی منطقه به طبقه‌بندی آن‌ها پرداخته و اجزاء و ملحقات این مجموعه مورد واکاوی قرار خواهد گرفت. همچنین به دلیل گسترده بودن این گروه از طرح‌ها، تمرکز بر نمونه‌های اصیل حوزه‌های مورد بحث بوده و طرح‌های جهادی و جدیدی که در ۳۰ ساله اخیر در منطقه رواج یافته است، در این مجموعه نمی‌گنجد. سؤالات مطرح شده عبارت‌اند از: انواع طرح‌های ترنجی در منطقه و حوزه‌های بافت آن کدام است؟ تزیینات و ملحقات هر حوزه چیست؟ نقاط مشترک و یا تفاوت طرح ترنجی در هر حوزه بافت چیست؟ رایج‌ترین فرم‌ها کدامند؟ و فراوانی فرم ترنج در کدام مناطق بیشتر است؟ پژوهش پیش رو به شیوه تحلیلی-توصیفی بر پایه تطبیق داده‌ها انجام گرفته و نتایج به دست آمده بیانگر آن است که فرم ترنج در منطقه از فراوانی گسترده‌ای برخوردار می‌باشد و لیکن هر حوزه دارای ترنج خاص خود بوده که دارای نقاط اشتراک و افتراق با سایر حوزه‌ها می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی: طرح ترنج، قالی روستایی، استان چهارمحال و بختیاری، فرم

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد (مسئول مکاتبات) Peyvandtofighi@yahoo.com

۲- عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد

۱- مقدمه

طرح ترنجی که نمایانگر حوض نیز می‌باشد باز نمودی از نقشه باغ ایرانی است. این باغ‌ها دارای چندین حوض بوده و حوض‌ها به وسیله جوی‌های آب به یکدیگر مرتبط بوده‌اند. در تعداد زیادی از فرش‌های ایران متن فرش را تعداد زیادی حوض و قاب که همه یادگار همان حوض‌ها هستند، گرفته‌اند (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۷). نزدیکترین و دقیق‌ترین سرمشق قالی‌ها را باید در جلد کتاب‌ها جست، هر چند که طراحی جلد کتاب‌ها و قالی‌ها در بسیاری از موارد توسط تذهیب کاران صورت می‌گرفته است. بنابراین محتمل به نظر می‌رسد که جلد کتب یکی از منابع اصلی طراحی فرش گره بافته در اوایل قرن ۱۰ه در دربار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی بوده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۶۶۰). برگه‌های ترنجی در هنر ایران سابقه‌ای کهن داشته و در هنرهای باستانی نیز از این فرم بهره گرفته شده است. این برگه‌های ترنجی که نمودی از فرم ماندالا^۱ می‌باشد، نمادی از کیهان محسوب می‌شد که به یک نیروی مرکزی اشاره دارد و در قالب مربع، لوزی و یا دایره نمایان می‌شود. برگه‌های مرکزی باستانی خود شامل انواع مختلفی است و در سفالینه‌های باستانی به کرات به نمایش در آمده است. (تصویر ۱)

تصویر ۱- ترنج با سلسله کله مرغی‌ها
(مرغ‌های باران آور) (ماخذ: نگارندگان)

این دسته از نقشها از باورهای ماوراء طبیعی و مذهبی سرچشمه گرفته اند. به عنوان مثال نقش چلیپا به اندازه تاریخ انسان قدمت دارد. چلیپاها نشانه‌ای از آفتاب، چهار سوی جهان، صلح و برابری همه مردم هستند و گاه مرکز آنها دارای برجستگی تکمه ماندی است که به مرکز جهان یا یگانگی یا محور داشتن یا زمین اشاره می‌کند (حصوری، ۱۳۸۱: ۱۱). فرم مرکزی لوزی شکلی که با زنجیره ای از کله یا سر جانوران احاطه شده است، یکی از فراگیرترین برگه‌های ترنج یا حوض در بسیاری از جوامع بوده است. (تصویر ۲) او پی شواهد و مدارک فراوانی به پشتیبانی نظر خود به میان آورد و صریح نوشت که تمامی این نقش‌ها از سر گوسفند یا بز پدید آمده و اغلب هم به شیوه مفرغ‌های لرستان است. (پرهام، ۱۳۷۵: ۱۶)

به طور کلی چهارپایان شاخدار، عمدتاً بز کوهی و قوچ، از دوران‌های پیش از تاریخ در ایران و بین النهرین مظهر پدیده‌های اقلیمی و جوی بوده‌اند و تا پیش از معمول شدن سال خورشیدی منسوب به ماه بودند، که در اساطیر آن روزگار "آبدان آسمانی جاویدان" پنداشته می‌شد. از طرفی انبوهی از نقوش سفالین باستانی نگاره‌های مرغی را به صورت شبه طبیعی و یا تجریدی در آرایش زنجیره ای قائم یا افقی نشان می‌دهد که نمایانگر جایگاه بلند پرند است بسان نماد ابر و باران و یا پیک باران. (همان: ۱۷)

این حوض یا ترنج احاطه شده با سرپرندگان و یا جانوران شاخدار، خود سرآغاز شکل‌گیری حوضهای متنوع در هنر و دستبافته‌ها بوده است. قابل توجه است که در بسیاری از بافته‌های عشایری منطقه این فرم ترنج به کار گرفته می‌شود. اما علاوه بر آن در قالی‌های یلمه استان چهارمحال و بختیاری به طور ویژه از این فرم ترنج بهره گرفته شده است.

در قالی‌های عشایری و روستایی استان چهارمحال و بختیاری به کرات از طرح ترنج بهره گرفته شده، اما متأسفانه چندان مورد بررسی و شناخت واقع نشده است. در این مجال پس از بررسی ۱۲۰ قطعه قالی روستایی ترنجدار در منطقه (در قالب تصویر و یا نمونه‌هایی که مورد بازدید قرار گرفته است)، تنوع و فراوانی فرم و ساختار ترنج در هر حوزه بافت مشخص خواهد شد. لازم به ذکر است که جامعه آماری شامل قالی‌های ۳۰ ساله اخیر که تحت عنوان قالی‌های جهادی^۲ و در ۱۰ ساله اخیر تحت عنوان قالی‌های مدرن یا جدید در بازار ارائه شده‌اند، نمی‌باشد و تمرکز بر نمونه‌های اصیل با ویژگیهای بومی منطقه بوده است. در ابتدا معرفی حوزه‌های بافت طرح ترنجی در استان لازم به نظر می‌رسد. این حوزه‌ها عبارت‌اند از: باباحیدر، چالستر، دشتک، فرادنبه، بلداجی، گشنگان، فرخشهر، هرچگان، حاجی آباد، کاج، لاتون، پیربلوط، سامان، شهرکرد، شلمزار، بروجن، سورک و ارجنک.

در ادامه لازم به توضیح است که دلیل استفاده از نام قالی‌های ترنجی به جای قالی‌های لچک ترنج، تأکید و تمرکز بر فرم ترنج و شاخصه‌های آن بوده، ضمن آنکه نمونه‌هایی که لچک و ترنج به لحاظ شکل و فرم کاملاً شبیه یکدیگر باشند بسیار محدود بوده و در کل بی‌ارتباط با یکدیگر هستند. از طرفی بافندگان بومی بیشتر از اصطلاح حوض به جای ترنج بهره می‌گیرند.

۲- فرم ترنج و چگونگی اجرای آن در منطقه

گرچه شایعترین نقش در منطقه چهارمحال و بختیاری طرح خستی است اما طرح ترنجی همواره در حوزه‌های مختلف بافت در استان از قدیم الایام بافته می‌شده است. اما این مجموعه از طرحها علیرغم ویژگی‌های منحصر به فرد خود چندان دیده و مورد بررسی واقع نشده است. علاقه بافندگان به این طرح حتی در قالی‌های خستی و یا قابی نیز دیده می‌شود، به نحوی که گاه چیدمان خستها و یا قابها (به لحاظ رنگی) به شکلی ارائه شده تا حالتی از ترنج را القا کند. (تصویر ۲)

تحقیقات نشان می‌دهند که تعدادی از نقشه‌های ایرانی اساساً از شکل باغ ایرانی گرفته شده‌اند. در این فردوس یا پردیس، سرچشمه آبی ازلی و ابدی وجود دارد، به طوری که آب همیشه در آن جریان دارد، این حوض مرکزی از طریق آبراهه‌هایی باغ را تغذیه می‌کند. اهمیت مرکز در هنر باستانی و سنتی ایران قابل توجه است و حتی در بسیاری از مناطق روستایی و عشایری ایران همچنان نام حوض به ترنج‌های مرکزی اطلاق می‌شود که نمودی از آبگیرها و یا چشمه‌های کهن می‌باشند.

ترنج‌های اصیل منطقه در طول زمان تغییرات محدودی داشته‌اند و یا آنکه در همان حال که دستخوش تطور و تحول گشته، عناصر بنیادی خود را هم در شکل و صورت و تا حدی در محتوا و مفهوم همچنان نگاه داشته‌اند.

ترنج در قالی‌های منطقه دارای برگه‌های متنوعی شامل: مربع، لوزی ساده، لوزی پلکانی، شش ضلعی معمولی، شش ضلعی کشیده، هشت ضلعی، گل، برگه‌های صلیبی، ستاره و برگه‌های متفرقه می‌باشد. این فرم‌ها گاه کوچک و گاه بزرگ، گاه با مرزبندی و گاه بدون مرزبندی هستند. در نمونه‌های بدون مرزبندی چیدمان عناصر تزئینی به نحوی است که تداعی‌گر فرم ترنج باشد. در بعضی از نمونه‌های گل پتو با نمونه‌های بدون مرزبندی مواجه می‌شویم. موارد بسیاری مشاهده می‌شود که ترنج‌ها به صورت چندلایه ارائه شده‌اند. به عبارتی چندلایه همسان و یا غیرهمسان در هم تکرار می‌شوند.

تعداد این لایه‌ها از تک لایه تا سه لایه و در موارد نادر تا پنج لایه را در برمی‌گیرد. در درون ترنج چندلایه طرح و نقش پی‌درپی باکمال یکدستی و دقت و تناسب به کاررفته است. ترکیب‌بندی متن شامل تک ترنج^۳، دو ترنج (نمونه‌های دو ترنج در منطقه دارای فراوانی بوده، این در حالی است که در قالی‌های روستایی سایر مناطق ایران به ندرت با نمونه‌های دو ترنجی مواجه می‌شویم)، سه ترنج (که شایع‌ترین این نمونه‌ها، تقریباً در سراسر ایران است) و تعداد بیشتر (البته به صورت محدود) می‌باشد. اتصال ترنج‌ها در نمونه‌های چند ترنجی گاه برقرار و گاه به صورت منفصل ارائه می‌شوند. به طور کلی اهمیت ترنج مرکزی در قالی‌های منطقه، به طور غیرمستقیم با تضعیف لچک‌ها تأکید شده است. در مواردی نیز با ترنج مداخل مواجه می‌شویم. ترنج مداخل ترنجی است که با نقش گوشه‌ای خود به نگاره‌های متن پیوسته و در اصطلاح در متن پیش رفته است. (آذرپاد و حشمتی رضوی. ۱۳۷۲: ۱۳۹) که این فرم ترنج خود نیز باعث تضعیف و یا حذف لچک‌ها می‌شود.

تصویر ۳- طرح ترنجی روستایی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲- طرح قابی ترنجی (مأخذ: willborg.2002:148)

نوع نگاه بصری بافندگان در منطقه دارای ویژگی‌های خاصی است. گاه با ترنج‌های بیش از اندازه بزرگ و گاه بسیار کوچک مواجه می‌شویم. گویی بافندگان ترسی از آزمون و خطای جلوه‌های بصری جدید نداشته‌اند. (تصویر ۳)

گرچه ترنج‌ها در قالی‌های منطقه به نحوی ارائه می‌شوند که از تمامی جهات دارای قرینگی و تعادل باشند، اما گاه و البته بسیار نادر با ترنج‌های جهت‌دار به نحوی که دارای فرم و حتی آذین‌های یکطرفه هستند نیز مواجه می‌شویم. (تصویر ۴) به طور کلی الگوی اصلی ترنج در قالی‌های منطقه ۱/۴ می‌باشد، اما به صورت نادر از الگوی ۱/۲ نیز استفاده شده است. هرچند تنها در حوزه شهرکرد الگوهای ۱/۸ و ۱/۱۶ نیز به کار گرفته می‌شود.

به‌طور کلی در هنر جوامع روستایی و عشایری، قواعد و قوانین سخت گیرانه و حساب شده‌ای که در هنر جوامع شهری ترویج می‌شود وجود ندارد و این آزادی و رهایی هنرمندان روستایی مقتضای همسایگی با طبیعت است. به همین دلیل قالی‌های روستایی منطقه چندان در چهارچوب نظم ریاضی قرار نمی‌گیرد. در بیشتر موارد ترنج‌ها علیرغم آنکه به‌ظاهر دارای قرینگی می‌باشند، اما با دقت بیشتر بر روی جزئیات آن می‌توان متوجه تفاوت‌هایی در تزئینات داخلی و خارجی و حتی ساختار فرم ترنج در بالا و پائین و یا چپ و راست ترنج شد و این مسئله بخشی از زیبایی‌شناسی قالی‌های روستایی می‌باشد.

۳- قالی‌های ترنجی در استان چهارمحال و بختیاری

درگاه سخن از قالی‌های ترنجی در قالی‌های استان چهارمحال و بختیاری باید چند گروه شاخص از ترنج را معرفی کرد که عبارت‌اند از: قالی‌های ترنجی ارمنی، گل مینا، گل پتو و یلمه. در این مجموعه قالی‌های ترنجی ارمنی و یلمه با نام قوم، قالی‌های باباحیدر با نام حوزه بافت و ترنجی‌های گل مینا و گل پتو با نام طرح قابل‌شناسایی هستند.

الف- قالی ارمنی: این گروه یکی از فراگیرترین و متنوع‌ترین مجموعه طرح ترنج را در برمی‌گیرد و به عبارتی بخش گسترده‌ای از قالی‌های ترنج‌دار اصیل و قدیمی منطقه چهارمحال و بختیاری در همین گروه جای می‌گیرد. البته این عنوان به معنای ارمنی بودن نقش ترنج نمی‌باشد، بلکه به‌واسطه اسکان آرامنه از عصر صفوی به بعد در شهر اصفهان و مناطق هم‌جوار، گروه‌هایی از آرامنه در قسمت‌هایی از استان چهارمحال و بختیاری ساکن و باگذشت زمان با گروه‌های بومی منطقه ترکیب و تلفیق شدند و بافته‌های ارمنی کماکان ویژگی‌های بومی منطقه را درآست تا هنر آرامنه^۴. به سخن دیگر گویا آرامنه پس از ساکن شدن در منطقه به هنر قالیبافی مردمان بومی علاقه‌مند و همان سبک و سیاق را در قالی‌هایشان به کار گرفته‌اند. به این شکل گروه وسیعی از قالی‌های اصیل استان با نام قالی ارمنی شناخته می‌شوند و طیف وسیعی از طرح‌ها از جمله طرح خشتی، قابی، ترنجی، تکراری سرتاسری و درختی را در برمی‌گیرد. این گروه از قالی‌ها دارای طرح‌های ساده و درشت‌بافت می‌باشند. (تصویر ۵) شایان ذکر است که بسیاری از حوزه‌های بافت در استان چهارمحال و بختیاری هرگز محل سکونت آرامنه نبوده است اما میان بافته‌های این حوزه‌ها و حوزه‌های اسکان آرامنه (فریدن، دامنه، اسکندری، خویگان، روزوه و آبادچی) شباهت‌های طرح و نقش و حتی نحوه اجرای طرح مشهود است و این مسئله البته به دلیل سبک خاصی است که در منطقه رواج داشته و آرامنه نیز با این موج همراه بوده‌اند.

ب- قالی گل مینا: این طرح تنها در حوزه شهرکرد و روستاهای هم‌جوار بافته می‌شده و البته بافت این طرح حتی تا به امروز نیز با برجاست. گل مینا به طرح ترنج هندسی پلکانی با زمینه‌ای از گله‌ای ریز شبکه‌ای تکراری با نام گل مینا اطلاق می‌شود. (تصویر ۶)

ج- قالی گل پتو: این گروه از قالی‌های ترنجی که خود طیف متنوعی از تک ترنج، دو ترنج، شرابه، ترنج قابی، قاب آینه و قاب قرآنی را در برمی‌گیرد، دارای جلوه‌ای متفاوت از سایر ترنجی‌های استان می‌باشد و به‌واسطه استفاده گسترده از گل‌های رز رنگارنگ قابل‌شناسایی هستند. تنها حوزه‌های بافت فردنبه و سفید دشت می‌باشند. (تصویر ۷)

تصویر ۵- طرح ترنجی ارمنی باف اواخر قرن ۱۳ شمسی
(ماخذ: صوراسرافیل . ۱۳۸۹ : ۱۲۹)

تصویر ۴- طرح ترنجی با آذین یکطرفه (ماخذ:
(willborg.2002:138)

د- قالی یلمه: این گروه از قالیها توسط طایفه یلمه قشقایی^۵ که در سالهای دور به منطقه بروجن مهاجرت و در آنجا ساکن شده، بافته می‌شود و خود به دو گروه ترنجی و خشتی تقسیم می‌شود که نوع ترنجی فراگیر تر می‌باشد. (تصویر ۸)

ه- قالی باباحیدر: شهرستان باباحیدر دارای قالی‌های ترنجی بسیار متنوعی است. فرم ترنج در این منطقه انواع شکل‌های مربع، مستطیل، لوزی، ستاره، شش‌ضلعی و برکه‌های متفرقه را در بر می‌گیرد. این ترنج‌ها در ترکیبهای تک ترنج، دو ترنج و سه ترنج خود باعث ایجاد ترکیبهای متنوعتر می‌شود.

و- قالی‌های ترنجی متفرقه: این گروه نیز شامل ترنجی‌های گردان و نیمه گردانی است که بیشتر در حوزه‌های شهرکرد، چالستر، لاتون، زانین، سلمزار و پیربلوط به کار گرفته می‌شوند. این گروه از ترنجی‌ها به لحاظ فرم و ساختار سعی در نزدیک شدن به قالی حوزه‌های مطرح همجوار همچون اصفهان را داشته است. در اینجا ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که هر یک از عناوین نامبرده دارای مجموعه‌ای متنوع و قابل تأمل و تحقیق را شامل می‌شود که از ظرفیت این پژوهش خارج است و در این بررسی تنها فرم ترنج هر یک از موارد مورد واکاوی قرار گرفته و در جداول ارائه و به تصویر کشیده شده است.

تصویر ۷- طرح ترنجی گل پتو (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۶- طرح ترنجی گل مینا (ماخذ: نگارندگان)

۴- ملحقات و تزئینات داخلی و خارجی ترنج

برای خالی نبودن و یا به منظور انباشتن و زیباتر کردن حوض‌ها، نقشهای فراوان دیگری هم به کار گرفته می‌شود که تعداد و تنوع آنها بسیار زیاد است. گاه خارج از ترنج نقشهایی قرار می‌گیرد که گرچه از ترنج مستقل هستند، اما ادامه سامانه‌های ترنج جلوه می‌کنند و یا با عناصر ترنج سامانه‌های یکسان یا مشترک دارند. به این ترتیب با یک طرح مرکزگرا رو به رو هستیم که گویی نقشه، تنها ترنجی دارد که عناصر تشکیل دهنده آن از مرکز به بیرون اندک اندک منبسط می‌شوند (حصوری، ۱۳۸۵: ۱۲۰). مهمترین ملحقات خارجی ترنج، سرترنجها می‌باشند. در طرح‌های ترنجی ممکن است دو سرترنج متقارن و یا نامتقارن باشند. در صورتی که سرترنجها نامتقارن باشند، طرح کوچک بالا را سر ترنج و طرح کوچک پائین را ته ترنج می‌نامند (مجرد تاکستانی، ۱۳۸۱: ۹۱). سرترنج‌ها در قالی‌های منطقه بیشتر در بالا و پایین ترنج قرار می‌گیرند، اما به ندرت با ترنج‌هایی که در طرفین راست و چپ خود سرترنج دارند نیز مواجه می‌شویم.

همچنین گاه با سر ترنج‌های متقارنی مواجه می‌شویم که به دلیل شرایط بافت، تغییر بافنده، ذهنی بافی، جفتی بافی و حتی تغییر ضخامت الیاف، سرترنجها علیرغم شباهت ساختار اما به لحاظ ابعاد و یا جزئیات طرح با یکدیگر تفاوت دارند. اما کهن ترین شکل از ملحقات خارجی ترنج که تا به امروز نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد بازوها و یا قلابها هستند. این بازوها، خطهای ساده، چنگکهای خمیده هندسی و گردان، کله مرغیها، تکرار تزئینات مثلثی شکل و ... را در بر می‌گیرد. این گروه از ملحقات پیوند خود را با نگاره‌های باستانی موجود بر سفالینه‌ها تا حد زیادی حفظ کرده‌اند. بسیاری از حوزه‌ها که بر طرحهای هندسی متمرکز می‌باشند از این تزئینات بهره گرفته‌اند.

تزئینات داخلی ترنج دارای تنوع می‌باشند و هیچ محدودیتی در این زمینه وجود ندارد. انواع نقوش هندسی، گیاهی، اسلیمی و حتی نقوش حیوانی و پرنده را شامل می‌شود. این نقوش گاه منفصل و گاه متصل می‌باشند، اما بیشترین نقوش پر کننده داخلی نقوش گیاهی است. این نقوش پر کننده در ترنج‌های چندلایه گاه در ارتباط با یکدیگر بوده و گاه هر لایه نقشی مجزا دارد.

در اینجا ترنجی‌هایی از مناطق باباحیدر و فرادنبه به عنوان نمونه انتخاب شده است. در این آنالیز، فرم کلی ترنج، تعداد لایه‌ها، تزئینات خارجی ترنج و سرترنج‌ها، تزئینات داخلی دو لایه (به صورت متصل و منفصل) و الگوی گسترش ترنج در ترنج باباحیدر و فرم کلی ترنج، تزئینات داخلی ترنج و الگوی گسترش ترنج فرادنبه مشاهده می‌شود (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

تصویر ۹- طرح درختی ترنجی ارمنی باف (ماخذ: صوراسرافیل، ۱۳۸۹: ۱۳۲)

تصویر ۸- طرح ترنجی یلمه (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۱- آنالیز فرم و ملحقات و تزئینات داخلی و خارجی ترنج در قالی فرادنبه (استخراج و تنظیم: نگارندگان)

تصویر ۱۰- آنالیز فرم و ملحقات و تزئینات داخلی و خارجی ترنج در قالی باباحیدر (استخراج و تنظیم: نگارندگان)

۵- تطبیق و تحلیل داده‌ها

بررسی‌های میدانی صورت گرفته نشان می‌دهد که تنوع ترنج در منطقه چهارمحال و بختیاری بسیار متعدد و متفاوت می‌باشد. این تنوع مجموعه‌ای از طرح‌های شکسته، نیمه گردان و گردان را شامل می‌شود. حوزه‌های باباحیدر، دشتک، هرچگان، حاجی آباد، سفید دشت، بروجن، گشتگان، سامان و کاج بیشتر بر طرح‌های هندسی و شکسته متمرکز می‌باشند. در حالی که حوزه‌های شهرکرد، لاتون، زانین، شلمزار و پیربلوط طرح‌های گردان و نیمه گردان را بیشتر مورد توجه قرار داده‌اند. گرچه به واسطه ملحقات و تزئینات خارجی و داخلی ترنج، تشخیص فرم اصلی آسان نمی‌باشد، اما با بررسی دقیقتر می‌توان فرم لوزی و شش ضلعی را در بیشتر مناطق ردیابی کرد. در این میان حوزه شهرکرد و روستاهای همجوار مشخصاً بر ترنج‌های متنوع با طرح گردان، دارای ترنج‌های قابل تشخیص می‌باشد.^۵ سرترنجها گرچه گاه کاملاً حذف شده اند اما در مواردی وجود دارند (گاه به صورت متصل و گاه منفصل) اما در هر شکل سرترنج جزء ملزمات طرح ترنج آنگونه که به عنوان مثال در حوزه اصفهان به کار گرفته می‌شود، نمی‌باشد. حوزه‌های باباحیدر، چالستر و شهرکرد در این مجموعه تمرکز ویژه‌ای بر نمایش سرترنجها دارند.

جدول ۱- فراوانی فرم ترنج (تهیه و تنظیم: نگارندگان)

مناطق	فراوانی فرم ترنج		
چالستر			
شلمزار			
شهرکرد			
سامان			
فرادنبه			
دشتک			
هرچگان			
فرخشهر			

جدول ۲- فراوانی فرم ترنج (استخراج و تنظیم: نگارندگان)

مناطق	فراوانی فرم ترنج	مناطق	فراوانی فرم ترنج	مناطق	فراوانی فرم ترنج
بهر بلوط		حاجی آباد		سفید دشت	
کاج		زائیان		گشنگان	
ارچک		لاتون		بروجن	

نکته قابل توجه در ترنج‌های اصیل منطقه چهارمحال و بختیاری (که تمرکز این بررسی نیز بر نمونه‌های اصیل و قدیمی است)، ابعاد بزرگ ترنج در متن فرش و حتی غالب بودن آن بر حاشیه‌ها و سایر عناصر طرح می‌باشد. هرچندگاه با ترنج‌های کوچک سائز نیز مواجه می‌شویم اما این موارد عمومیت نداشته و به‌صورت نادر دیده می‌شود. (تصویر ۹)

فراوانی فرم و تزئینات ترنج در مناطقی همچون چالستر، شلمزار، شهرکرد، سامان، فرادنبه، دشتک، هرچگان و فرخشهر قابل توجه می‌باشد به شکلی که هر حوزه بافت دارای چندین طرح شناخته شده و قابل تفکیک از سایر حوزه‌ها می‌باشد (جدول ۱). از طرف دیگر مناطقی همچون پیربلوط، کاج، ارجنک، حاجی آباد، زانجان، لاتون، سفیددشت و گشنگان دارای تنوع محدودتری هستند، به نحوی که بررسی‌های میدانی در این مناطق تنها یک فرم ترنج مشخص و قابل تفکیک از سایر حوزه‌ها را نشان می‌دهند (جدول ۲). در این میان روستای باباحیدر دارای اهمیت قابل توجهی است و تنوع چشمگیری در فرم و تزئینات ترنج را به نمایش می‌گذارد. به این ترتیب ۹ فرم ترنج اختصاصی در این منطقه به دست آمد. البته شمار طرح‌های باباحیدر به واسطه تزئینات متنوع و تنوعات بسیار بیشتر می‌باشد اما به دلیل تمرکز این مقاله بر تنوع فرم ترنج، تنها نمونه‌هایی که این تفاوت را در فرم و شکل ترنج نشان می‌دهند ارائه شده‌اند (جدول ۳).

جدول ۳ - فراوانی فرم ترنج در حوزه باباحیدر (استخراج و تنظیم: نگارندگان)

مناطق	فراوانی فرم ترنج		
باباحیدر			
			
			

در یک جمع بندی کلی پس از بررسی ۱۲۰ قطعه قالی اصیل در منطقه، ۴۰ فرم ترنج قابل تفکیک از دیگر مناطق شناسایی شد. البته لازم به یادآوری است که نگارندگان در جریان بررسیها با ترنجهایی که به لحاظ فرم یکسان بوده اما به لحاظ ملحقیات و تزئینات خارجی با یکدیگر تفاوت داشتند نیز مواجه شدند که با این توضیح، شمار تنوع ترنج‌ها حتی بیش از ۴۰ مورد می‌باشد، اما به لحاظ تمرکز این کاوش بر طبقه بندی فرم ترنج، نمونه‌هایی انتخاب و در تحقیق به کار گرفته شده اند که نمایانگر فرم کلی ترنج و قابل تفکیک از سایر حوزه‌ها باشند. هر چند گاه با نمونه‌های قابل تأمل و نادر نیز مواجه می‌شویم که هیچ یک از قواعد و اصول ترنجهای استان را در آن نمی‌توان یافت. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲ - طرح ترنجی بی قاعده (ماخذ: willborg, 2002: 196)

نتیجه گیری

اصولاً هر حوزه، سبک طراحی خاص خود را داشته و حتی اگر دو حوزه دارای سبک طراحی یکسان باشند، در نحوه ی ترکیب بندی و یا نوع و جزئیات نگاره‌ها، می‌توان تفاوت‌هایی را ردیابی کرد.

در یک جمع بندی کلی پس از بررسی ۱۲۰ قطعه قالی ترنجی روستایی در منطقه چهارمحال و بختیاری، نتایج نشان می‌دهد:

- حوزه باباحیدر متنوعترین مجموعه فرم ترنج را نشان میدهد.
- حوزه شهرکرد و روستاهای اطراف آن (پیربلوط، زانیان، لاتون و گشنگان) صرفاً بر طرحهای گردان متمرکز می‌باشند.
- سرترنج‌ها بیشتر در ترنج‌هایی با طرح گردان نمود داشته تا طرحهای نیمه گردان و هندسی.
- الگوی گسترش ترنج در بیشتر حوزه‌ها به صورت ۱/۴ بوده اما الگوی ۱/۲ در حوزه باباحیدر و ۱/۱ در حوزه فرادنبه نیز به صورت اختصاصی مورد استفاده قرار می‌گیرد.
- به کارگیری تک ترنج و دو ترنج در متن قالی‌های منطقه بیشترین استفاده را داراست و ابعاد ترنج در این قالیها (روستایی) نسبتاً بزرگ بوده و از قوانین ریاضی و تناسبات آنگونه که در قالی‌های شهری مورد استفاده است، تبعیت نمی‌کند.
- فراوانی فرم ترنج در حوزه‌های باباحیدر، چالستر، شلمزار، شهرکرد، سامان فرادنبه و فرخشهر قابل توجه می‌باشد، این در حالیست که سایر حوزه‌ها از یک فرم اختصاصی ترنج بهره برده و تفاوت بیشتر در جزئیات و ملحقات داخلی و خارجی ترنج نمایان می‌شود.
- در میان قالی‌های ترنجی منطقه، نمونه‌های هندسی و نیمه گردان دارای بیشترین فراوانی بوده و اکثراً در گروه قالی‌های ارمنی جای می‌گیرند.
- بیشترین برگه‌های مورد استفاده برگه‌های لوزی و شش ضلعی و بیشترین تزئینات داخلی، طرح‌های گیاهی (متصل و منفصل) می‌باشند. همچنین بیشتر ترنج‌ها به صورت دو تا سه لایه ارائه شده‌اند.

پی نوشت

- ۱- ماندالا نمودار رمزی کیهان، که معمولاً به شکل دایره ای تقسیم شده به چهار بخش مجزا و یا در بر گیرنده صور متعدد از یک تمثال است. (پاکباز، ۱۳۸۱: ۵۱۱)
- ۲- جهاد سازندگی در دهه ی ۷۰ اصلاحاتی در طرح و رنگ قالی‌های منطقه اعمال نموده است. بر اساس این اصلاح و تغییرات، طرحها تا حد زیادی گردان شده و این مسئله پیرو بالا رفتن رجشمار فرشها بوده است. این طرح‌ها که تا به امروز نیز بافته می‌شوند با عنوان طرح جهادی شناخته می‌شوند.
- ۳- البته در تحول نمونه‌های شهری، تنها یک حوض یا ترنج مانده و این حوض تنها چنان بزرگ شده است که بخش بزرگی از متن قالی را گرفته و تنها چهار لچک باقی گذاشته است (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۸).
- ۴- مناطقی همچون فریدن، دامنه، اسکندری، خویگان، روزه و آبادچی از جمله مناطقی است که در سالهای دور در حوزه جغرافیایی استان چهارمحال و بختیاری قرار داشته و همگی مراکز بافت قالی‌های ارمنی بوده اند، اما در تقسیمات استانی در سالهای بعد این مراکز به استان اصفهان ضمیمه شدند.
- ۵- مرکز اصلی این ایل، استان فارس است اما به دلیل وسعت اراضی و قلمرو در دیگر استانها از جمله کهگیلویه و بویراحمد، چهارمحال و بختیاری، خوزستان، اصفهان، قم، استان مرکزی و بوشهر نیز ساکن هستند. در دوره ی صفوی در پی تاکید آنان بر گسترش عناصر ترکی در تمامی ایران و سیاستهای این دولت در ارتباط با جابه جایی عشایر و قبایل، گروههایی از اقوام ترک به اجبار یا از سر اختیار به منطقه چهارمحال و بختیاری مهاجرت کرده‌اند. علاوه بر این دلیل همجواری استان فارس و استان چهارمحال و بختیاری و نیز وجود مسائل و علایق قومی مشترک، از دیرباز رفت و آمدهایی صورت گرفته و حتی ترکان قشقایی بیلاق خود را تا نواحی شهرستان بروجن نیز گسترش داده و گروهی از آنان به تدریج در مناطق مختلف چهارمحال و بختیاری سکونت گزیده اند. شهرستان بروجن از سال ۱۲۸۰ هجری، پذیرای عشایر ترک قشقایی گردید و تولید قالی‌های یلمه از این زمان در منطقه رونق گرفت. قالی‌های بافته شده در این منطقه از نوع مشهور یلمه هستند. قالی‌های یلمه دارای ماهیتی روستایی می‌باشند و ویژگی اصلی این قالی‌ها رنگ‌های شاد و طرح‌های هندسی آنها است.
- ۶- رجشمار قالی‌های شهرکرد در نمونه‌های اصیل و قدیمی بین ۴۰-۳۰ می‌باشد. در نمونه‌های جدید رجشمار ۴۵ بیشتر مورد استفاده می‌باشد و طرحها نیز ترکیبی از ویژگیهای بومی و طراحی سبک اصفهان را نشان می‌دهند.

منابع

- ۱- آذرباد، حسن و حشمتی رضوی، فضل الله (۱۳۸۳)، «فرش نامه ایران»، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
  - ۲- پاکباز، رویین (۱۳۸۱)، «دایره المعارف هنر»، تهران: فرهنگ معاصر
  - ۳- پرهام، سیروس (۱۳۷۵)، «شاهکارهای فرشبافی فارس»، تهران: سروش
  - ۴- پوپ، آرتور آپم و آکرمن، فیلیس (۱۳۸۷)، «سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز»، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
  - ۵- حصوری، علی (۱۳۸۵)، «مبانی طراحی سنتی در ایران»، تهران: نشر چشمه
  - ۶- دریایی، نازیلا (۱۳۸۶)، «زیبایی شناسی در فرش دستباف ایران»، تهران: مرکز ملی فرش ایران
  - ۷- ژوله، تورج (۱۳۸۱)، «پژوهشی در فرش ایران»، تهران: انتشارات یساولی
  - ۸- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۸۹)، «فرش چهار محال و بختیاری»، تهران: آفتاب اندیشه
  - ۹- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۸۱)، «شیوه تذهیب»، تهران: سروش
- i. 10 -Willborg, Peter (2002), Chaharmahal va Bakhtiari, London: P.J.Gates

